

Київський університет імені Бориса Грінченка

**ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Київ — 2018

УДК 373.3/5.015.31:172.1
Ф79

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 05.10.2017 р.)

За загальною редакцією *Левітаса Ф.Л.*,
доктора історичних наук, професора

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович, декан історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор;
Филипович Людмила Олександрівна, завідувач відділом історії релігії
та практичного релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор.

Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів:

Ф79 теорія і практика : моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас
Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та
ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л. ; наук. ред. Александрової О.С.,
Салати О.О.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 172 с.
ISBN 978-617-658-045-4

Монографія присвячена проблемі формування патріотичної свідомості учнівської молоді. Складається з двох частин — науково-методологічної та практичної. Перша висвітлює історико-філософські аспекти становлення і розвитку поняття «патріотизм», його постійні трансформації в умовах динамічного розвитку суспільства. Авторами враховані різноманітні погляди і тенденції в осмисленні ролі патріотизму, патріотичного виховання дітей та юнацтва. Друга частина монографії має характер практичних напрацювань і методичних рекомендацій для педагогів. Матеріал підготовлено з урахуванням сучасних методичних практик.

УДК 373.3/5.015.31:172.1

ISBN 978-617-658-045-4

© Авторський колектив, 2018

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ.....	5
<i>Дзьобань О.П., Александрова О.С.</i> Патріотизм як соціокультурний феномен.....	5
<i>Горбань О.В.</i> Вітчизняна інтелігенція як ідеолог національного патріотизму.....	33
<i>Шепетяк О.М.</i> Церква і патріотизм у доробку мислителів Київської Русі.....	48
<i>Салата О.О.</i> Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичних реалій.....	58
<i>Брижнік В.М.</i> Повоєнне відтворення громадянської свідомості як чинник виховання патріотизму: досвід західнонімецької філософії.....	67
<i>Беззуб Ю.В.</i> Українознавство в тенденціях культурно-освітнього розвитку України початку ХХІ століття.....	81

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ: МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ.....	95
<i>Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф.</i> Формування патріотичної свідомості учнів 7 класів на матеріалах історичних джерел.....	95
<i>Свирська Т.І., Савченко С.В.</i> Національна ідея в становленні громадянина-патріота України: методологічний аспект.....	106

Салата О.О.

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ В УМОВАХ НОВИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ

Понад чверть століття в українському суспільстві відбувається процес ідентифікації та усвідомлення незалежності. Перед нами постають численні виклики, пов'язані як з процесом масштабного реформування багатьох суспільних інститутів всередині нашої країни, так і зі зміною вигляду сучасного світу в цілому, в якому Україна шукає своє місце і власну модель суспільного устрою та розвитку. У зв'язку з цим серед інших актуальною стає проблема збереження національної ідентичності в умовах зростаючої мобільності та глобалізації. Як у таких суспільно-політичних умовах не втратити почуття відданості й любові до Батьківщини, систему цінностей, що складалася століттями й орієнтує молодих людей на служіння своїй країні?

Сучасний світ — світ інформаційних технологій. І велике значення має той вплив, який справляють на свідомість молоді засоби масової інформації. Патріотичні почуття молодшої людини зазнають випробувань, пов'язаних із активним «натиском» пропаганди життєвих стандартів суспільства масового споживання. Часом нав'язуються зовсім нові цінності, точніше сказати, безцінність. І в цьому процесі обробки суспільної свідомості молоде покоління виявляється у фокусі інтересів політичних сил.

У глобалізованому світі в умовах інформаційного суспільства, відкритості кордонів держава часто стає монополістом у формуванні політичних цінностей. На думку російського дослідника О. Панаріна, національна ідентичність підривається глобальною інформацією. Тому проблема патріотичного виховання тісно пов'язана з проблемою інформаційної безпеки. Нині будь-яка країна стикається з труднощами щодо забезпечення контролю за інформацією, яка надходить ззовні. Це змушує держави створювати концепції інформаційної безпеки. Роль патріотизму в забезпеченні національної безпеки зростає. Хоча й існує ризик негативного впливу зовнішніх чинників на формування патріотизму перш за все у молодих людей, однак визначальними є все ж внутрішні чинники [4].

Сьогодні як ніколи перед суспільством постає завдання виховати справжнього громадянина, здатного до осмислення подій та усвідомлення цінностей суспільства, в якому він живе.

Актуальність і об'єктивна необхідність громадянського та патріотичного виховання на сучасному етапі викликана, на наш погляд, рядом обставин, і серед них такі:

— необхідність громадянського та патріотичного виховання визначається завданнями подальшої демократизації українського суспільства, будівництва й удосконалення громадянського суспільства, його соціальних інститутів;

— потреба в консолідації українського суспільства для розв'язання завдань його економічної, соціальної та політичної стабільності, подальшого розвитку. Ідеєю консолідації повинна стати ідея патріотизму і громадянської відповідальності кожної людини;

— зміна державного ладу в країні призвела до поділу громадян України на людей радянської доби і нове покоління, яке вже виросло за 26 років;

— втрата багатьох традицій, у тому числі громадянських і патріотичних, призвела до переривання зв'язку між поколіннями. Відбулася переоцінка цінностей, девальвація традицій внаслідок недооцінки затвердження в суспільстві принципів моральності, громадянськості й патріотизму.

Події, які відбуваються в Україні останні 4 роки, засвідчили, що незалежність держави важливо не лише здобути, а й захистити. Сьогодні Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно важливе значення для подальшого визначення своєї долі та розвитку інших держав. Ураховуючи суспільно-політичні реалії, що склалися нині в нашій країні, все більшої актуальності набуває пошук нових підходів і нових шляхів до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. У зв'язку з цим виникає нагальна необхідність переосмислення уже зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді, з метою формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей.

Слід зазначити, що патріотичним вихованням молоді мають займатися усі суспільні інститути, кожен у своїй сфері. Робота з громадянського та патріотичного виховання повинна вестися в орга-

нічній єдності з іншими видами і напрямками виховання. Метою суспільства має бути виховання в людині всебічно розвиненої особистості, прищеплення їй найкращих цінностей та традицій.

Важливе місце у вихованні патріотичних почуттів до своєї Батьківщини, на нашу думку, займає історія власної держави. Кожен народ, який живе в сучасному глобалізованому світі, має патріотичні почуття до своєї країни. Це природна любов до батьківщини. Патріотизм кожного етносу складається по-особливому, залежно від його історичного шляху, історичних витоків.

Для українського народу це були часи, коли відбувалося формування української державності. У період Київської Русі, коли русичі відстоювали свою державність перед кочовиками та монголо-татарами, хрестоносцями та іншими ласими до території давньої Русі. Про патріотичні мотиви свідчать також і пам'ятки культури даного періоду, що збереглися; основи системи виховання, держави, яка розвиваючись і долаючи величезні труднощі, зумовлені загарбницькою політикою сусідніх держав, досягла найвищого щабля розвитку за великої доби Українського Відродження (XVI–XVIII ст.), тобто за Козацької доби. Відкривалися перші українські друкарні, бурхливо розвивався фольклор та інші види народного мистецтва, театр. За часів Української національно-визвольної революції під проводом гетьмана Б. Хмельницького (1648–1657) усталилися і значно зміцніли риси української національної освіти та виховання, яка формувала в молоді високу національну свідомість і самосвідомість, лицарський дух, спрямований на захист рідної землі від чужоземних загарбників, на оборону культурно-історичних традицій свого народу.

Для виховання патріотичних почуттів є багатющий арсенал прикладів. Це патріотизм Січового стрілецтва, героїзм і відданість Батьківщині героїв Крут і Базару, любов до України українських воїнів Другої світової війни та багато інших. Це той золотий фонд і неоціненне багатство, які сьогодні повинні бути задіяні в справі виховання істинного патріотизму.

Свідома особистість, яка не хоче відчувати себе перекотиполем чи людиною нізвідки, має шукати в історії коріння своєї нації, осмислювати її минуле, знаходити відповіді на багато питань сучасності.

Історія України сьогодні опинилася у складних умовах. Її постійно переписують при зміні влади. Багато історичних фактів трактується по-різному в різних регіонах України. У будь-якій багато-

національній країні складно формувати патріотичні настрої, якщо використовуються історичні факти, а вони можуть висвітлювати зовсім протилежні точки зору і думки.

Сьогодні історики вважають, що в умовах демократичного суспільства, коли кожен громадянин має право знати історичну правду, повинні бути представлені протилежні уявлення про історичні події без оцінок. Нині у деяких країнах в школах вже намагаються подавати історичні факти, не оцінюючи їх. Це пов'язується з так званими морально неоднозначними фактами історії. Прагнення викликати почуття гордості за дії предків, які б мали осуджуватися, негативно позначається на формуванні патріотизму молоді, яка більш чутлива до обману через свій максималізм. В історії України є сторінки, які можна по-різному оцінювати і тлумачити. Відмовитися від об'єктивного вивчення фактів ми теж не можемо, тому що правда рано чи пізно проб'ється і тоді обов'язково прийде зневіра й недовіра до урядів та історичної науки.

У кожній країні, якого б рівня розвитку вона не досягла, існує проблема оцінювання свого минулого. Так, наприклад у більшості держав світу історію визвольної боротьби часто використовують для формування патріотичних почуттів. Американський історик Стівен Натансон зазначає, що неможливо оцінювати історію як правильну чи неправильну з позицій ХХІ ст. Важливо не давати оцінки історичним подіям, а намагатися зрозуміти, у яких умовах вони розвивалися, чим були викликані, зрозуміти спосіб мислення наших предків. Щоб сформувати образ патріота, необхідна наявність суб'єктів патріотичного виховання, уявлення про певний узагальнений образ людини, яка любить свою вітчизну, віддана їй. В окремих державах, зокрема таких, як США, більшість громадян є патріотами [1, 34–35]. Американці пишаються своєю Конституцією. Все, що стосується становлення держави, викликає у них шанобливе ставлення — Декларація про незалежність. Любов до країни виховують літературні твори, живописні полотна, фотографії, музика, пам'ятники. Цим патріотичне виховання в США подібне до того, яке здійснювалося у СРСР. Досить велика частина громадян України вважає себе патріотами або скоріш за все патріотами. Під час дослідження, яке проводила соціологічна служба Центру ім. О. Разумкова з 20 до 27 грудня 2005 р. в усіх регіонах України, на запитання «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» респонденти відповіли:

- «так» — 38,1 %;
- «скоріше так» — 36,7 %;
- «скоріше ні» — 13,8 %;
- «ні» — 3,8 %;
- «важко відповісти» — 7,6 % [3].

Соціологічне дослідження, що проводилося в АР Крим і Севастополі, засвідчило, що кількість тих, хто вважають себе патріотами, і тих, хто вважають себе «скоріш за все патріотами», 2008 р. суттєво зменшилася порівняно з 2007 р. На запитання «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» у 2007, 2008 роках відповіли (табл. 1) [7]:

Таблиця 1

2007 рік	2008 рік
«так» — 36,6 % респондентів	«так» — 9,2 % респондентів
«скоріше так» — 30,1 % респондентів	«скоріше так» — 19,4 % респондентів
«скоріше ні» — 13,0 % респондентів	«скоріше ні» — 24,4 % респондентів
«ні» — 13,9 % респондентів	«ні» — 24,9 % респондентів
«важко відповісти» — 6,4 % респондентів	«важко відповісти» — 22,1 % респондентів

Очевидно, на респондентів вплинули і економічні, й політичні чинники. Є. Головаха та Н. Паніна у статті «Пострадянська аномія: особливості виходу із стану аномічної деморалізації в Росії і в Україні» зазначали, що економічне зростання привело до певного поліпшення матеріального становища більшості населення, що позначилося на соціальному самопочутті людей. Стало менше розчарувань і невпевнених у тому, що вони здатні забезпечити прийнятні умови життя для себе і своєї родини. Заміри рівня аномії, що проводилися під час моніторингу «Українське суспільство. 1992–2006 рр.», засвідчили позитивні тенденції: дещо знизився загальний рівень аномічної деморалізованості громадян України і менше стало тих, у кого вона сягає критичного значення [2]. Однак економічна криза знову зумовила погіршення соціального самопочуття людей, призвела до зростання кількості охочих виїхати за кордон з метою тимчасового

чи постійного проживання. За результатами опитування, що проводилося Центром соціальних досліджень «Софія» у серпні 2007 р., 26,6 % українців хотіли б виїхати в іншу країну на деякий час, а 13,3 % — назавжди [6]. Звичайно, не можна вважати непатріотами всіх охочих виїхати за кордон на заробітки. В умовах глобалізації, яка характеризується мобільністю населення, бажання працювати, навчатися в іншій країні не може осуджуватися. Звичайно, було б добре, аби люди, які здобули в інших країнах нові знання та досвід, поверталися на батьківщину і допомагали розбудовувати молоду державу.

Громадяни різних країн по-різному розуміють, що таке патріотизм. Порівняльні дослідження засвідчують різницю у ставленні до своєї держави громадян України і Росії. Аналітики соціологічної групи «Рейтинг» виконали дослідження «Чим пишаються українці і росіяни і що для них є патріотизм». Дослідження охоплювало всі регіони України. Для порівняння були використані результати аналогічного дослідження, здійсненого в Росії влітку 2010 р. Всеросійським центром дослідження громадської думки. Дослідження засвідчило, що головним приводом для гордості за державу для українців є місце, де вони народилися і вирости (33 %), а також земля, на якій вони живуть (31 %). Для росіян — це її історичне минуле (47 %). 57 % українців і 58 % росіян ідентифікують себе перш за все як громадян своєї країни. Переважна більшість українців (76 %) і росіян (84 %) вважає себе патріотами. При цьому серед українців виявилось вдвічі більше респондентів, які не змогли відповісти на запитання «Як би Ви самі себе охарактеризували — як патріота своєї країни чи ні?» [9]. Любов до своєї країни дехто вважає потребою. Патріотизм — любов до батьківщини — формується в процесі політичної соціалізації. Патріотичне виховання є однією з важливих умов подолання дезінтеграції суспільства, умов його консолідації. Не всі громадяни України вважають себе патріотами. Серед причин важливе місце належить соціальному самопочуттю людини, соціально-економічним умовам життя. Непатріотичність частини політичної еліти, яка проявляється перш за все в корупційних діяннях, негативно впливає на формування патріотизму громадян, оскільки ті, кого називають політичною елітою, є певним зразком поведінки для людей. Демонстрація неповаги до закону, порушення етичних норм, «розкіш на показ» як своєрідна демонстрація зверхності —

все це у свідомості молодих людей може сприйматися як шлях до успіху. Молодь більшою мірою, ніж люди старшого покоління, знає негативного впливу. Зміна поколінь, політичних режимів, політичних систем, цінностей, переконань, поглядів, позицій впливає на зародження почуття патріотизму. Формування любові до Батьківщини в умовах глобалізації має свої особливості.

Історична освіта, у свою чергу, також справляє величезний вплив на історичну та національну свідомість, сприяє становленню компетентності, ідентифікації, патріотизму. Формування історичної, національної свідомості сприяє зародженню патріотичних почуттів. Удосконалення змісту історичної освіти, який є важливим фактором становлення світогляду особистості, патріотизму як чинника згуртування суспільства і зміцнення держави. Зміст історичної освіти має утримувати історичну пам'ять України, що консолідуватиме суспільство, сприятиме формуванню правової соціальної демократичної країни, поваги, любові громадян до держави, відповідальності за її майбутнє. Синтез традиційних, новаторських принципів щодо формування змісту історичної освіти має сприяти його вдосконаленню, загальному прогресу, підготовці учнівської молоді до життя в умовах глобалізації, інтеграції в європейський простір, до виконання своїх громадянських обов'язків [8].

Сьогодні у світі розвивається безліч сучасних культурних течій та традицій, їх потрібно знати. Проте справжній патріот повинен поважати насамперед свою культуру та звичаї. Культурна історична спадщина — це невід'ємна частина нашої нації та держави. Як може людина називати себе патріотом, якщо вона не знає історії свого народу, його звичаїв та цінностей. Все це — частина нашого народу, яка живе в кожному з нас. Нація, яка забуває свої звичаї та культуру, перестає бути нацією. Народ, який не хоче знати своєї історії, автоматично можна назвати первісним стадом, адже цим самим він проявляє свою неповагу до батьківщини. А не поважаючи свою вітчизну — ми не поважаємо себе [5].

У сучасному світі відбуваються дуже серйозні культурно-історичні зміни, які мають далекосяжні наслідки для всіх сфер життя — від психології до геополітики. Сучасна людина, хоче вона того чи ні, все ще залишаючись громадянином своєї країни в політико-правовій площині, в культурно-побутовій стає громадянином світу. Це неминучий наслідок глобалізації, її економічного і комуніка-

ційного аспектів. І, на нашу думку, не варто покладатися на те, що більшість із пересічних громадян відмовиться від побутового, матеріального чинника, до якого ми вже встигли звикнути і від якого чекаємо ще більшого. А це обов'язково вплине на культуру суспільства, ідеологію і політику.

У той же час патріотизм у класичному розумінні нерозривно пов'язаний із ставленням особистості до своєї національної культури, з прагненням зберігати її і розвивати. Під національною культурою ми розуміємо сукупність досягнень нації в матеріальному і духовному виробництві, які використовуються для її подальшого розвитку. Щодо досягнень, то вони закріплюються не тільки в матеріальних предметах як результаті розвитку науки, мистецтва і виробництва, а й у відносинах, колективних формах життя: звичаях, моралі, суспільній моралі.

На даному етапі у світі створюються принципово нові, глобальні форми міжкультурної взаємодії, такі як соціальні мережі.

Патріотизм тісно пов'язаний і з національною ідентичністю, і діяльністю в ім'я Батьківщини, що засновується на національних інтересах. На нашу думку, для розвитку патріотизму необхідно, щоб особисті інтереси окремої людини співвідносилися з інтересами держави. Так, у свій час один із американських президентів, Джон Кеннеді, зазначав: «Не питай себе, що Америка зробила для тебе, запитай себе, що *ти* зробив для Америки?» Гордість американців за країну активно популяризується в кожному голлівудському блокбастері. В Україні становлення національної ідентичності, патріотизму повинно спиратися на повагу до державної символіки, героїзацію подвигів минулого та національних традицій. Усе це має втілюватися у патріотичному вихованні в середніх загальноосвітніх та вищих навчальних закладах.

Так, сьогодні ми спостерігаємо, як багато молодих людей від'їжджає за кордон навчатися, хтось із них залишається жити і працювати в інших країнах, виправдовуючись тим, що в Україні складне життя, закони недосконалі тощо. Але ж усе це ми маємо створити самі — і умови, і закони. Справжній патріот повинен любити свою державу, якою б вона не була. Потрібно пишатися нею як своєю родиною і працювати над її вдосконаленням. Ми маємо не кидати свою країну, а захищати, здобувати їй славу, працювати над покращенням життя.

ДЖЕРЕЛА

1. Nathanson St. Patriotism, Morality and Peace / St. Nathanson. — Lanham : Rowman & Littlefield. 1993. — С. 34–35.
2. Головаха Е.И. Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния анемической деморализации в России и на Украине / Е.И. Головаха, Н.В. Панина // Общественные науки и современность. — 2008. — № 6. — С. 5–10.
3. Зеркало — 2007 (настроения и стереотипы населения Украины) [Электронный ресурс] // ЦСИ СОФИЯ [веб-сайт] — Режим доступа : <http://www.sofia.com.ua/page42.html>
4. Панарин А. Народ без элиты: между отчаянием и надеждой / А. Панарин // Наш современник. Электронный журнал. — 2001. — № 11. — Режим доступа : http://liv.piramidin.com/politica/panarin_a_s/panarin_elit/panarin_elit.htm
5. Тимошук Я. Патріотизм: внутрішнє почуття кожного чи новий модний тренд? [Електронний ресурс] / Я. Тимошук. Режим доступу : <http://www.uamodna.com/articles/patriot-sjogodni-vnutrishne-pochuttya-chy-suchasna-moda/>
6. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=399
7. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [Електронних ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт] — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=282
8. Чупрій Л.В. Патріотичне виховання в Україні: стан і перспективи [Електронний ресурс] / Л.В. Чупрій. — Режим доступу : http://sd.net.ua/2009/11/05/patrotichne_vikhovannja_v_ukranstan__perspektivi.html
9. Шамота М. Три чверті українців вважають себе патріотами [Електронний ресурс] / М. Шамота // Kyiv Post — 17 листопада 2010. — Режим доступу : <http://www.kyivpost.ua/ukraine/article/tri-chverti-ukrayintsivvazhayut-sebe-patriotami.html>